

ZIYA GÖKALP VE ÇAĞDAŞLAŞMAK

Ahmet ÇAKMAK

1. Bölüm :

Çalışmanın işleniş şekli ve hazırlanış mantığı hakkında kısa bir ön bilgi verilmesi yararlı görülmüştür. Ayrıca bu açıklama yapılırken sonraki bölümlerin dizilişi de ortaya konmuş olacağından bu yararın artacağı umuldu.

Bölümlerin sıralanışını ve konunun 0 şekilde işlenişini belirleyen akıl yürütmede şu yol izlenmiştir: (Esas açıklanması gereken Gökalp'in muasırlaşma (çağdaşlaşma) üzerindeki görüşleri olduğuna göre, O'nun bu husustaki fikirlerini oluşturan nedenler hangileridir? Tabii ki bu sorunun cevabı «Gökalp'in dünya görüşü»dür. Bu bakımdan sondan evvelki bölümde Ziya Gökalp'in duygu ve düşünce sistemi incelenmiştir. Ancak yazarın duygu ve düşünce sistemi de kendiliğinden oluşmadığına göre, mantık boşluğu bırakmamak adına meseleyi bir adım daha genişleterek «Gökalp'in duygu ve düşünce sistemini oluşturan etkenler» başlığının cevabı olarak biyografisini, yaşadığı devrenin olaylarını, çevresel şartlarını ve fikir akımlarını gözden geçirmek gerekir. Böylece ödevin sınırları kendiliğinden çizilmiş olmaktadır. İşte bu anlayış içinde konu geliştirilecektir.

Yine son olarak eklenmesi gereken bir açıklama da şudur: Muasırlaşma dışında kalan bölümler görece olarak kısa tutulacaktır. Bunun da ölçüsü amaca etkili olan hususları konuya bir - iki cümleyle dahil etmek, diğerlerini hariç tutmaktır.

2 Bölüm :**YAŞADIĞI DÖNEMİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ
ve KÖKENLERİ**

Bu kısımda söz konusu devrenin olaylarının kronolojik bir sıra içinde anlatımı şeklinde bir yol izlenmeyecektir. Önce bu olayların altında yatan ve döneme damgasını vuran olgulardan söz edilecektir. Sonra da önemli hadiseler yer verilecektir.

Kanımızca Gökalp'in dünyaya bakışını belirleyen unsurlar içinde yaşadığı ortamın aşağıdaki özellikleri önemli yer tutar: Öncelikle parlak bir geçmişin, dengeli ve huzurlu bir toplum yaşamının sonrasında çöküşü tüm şiddeti ile sürdüren bir ülkede yaşamaktadır. Kendi iç dinamiklerinin doğal gelişimi sonucunda kapitalizm sürecini yaşayan ve emperyalizm aşamasına geçen Avrupa'nın sömürücü varlığı yapının tüm katlarını sarmıştır. Osmanlı sistemi 1600'lerden itibaren bilinen olaylar neticesi kendi hassas dengesini kaybetmiş ve sağlıksız bir yapısal değişimin sancılarını çekmeye başlamıştır. Dengenin temel eksenini olan toprak düzeni bozulmuş, manifaktür yıkılmıştır.

Şu görüntüyü, Gökalp'in yaşam ortamını yansıtması açısından özellikle tekrarlamayı yararlı buluyoruz:

3. Bölüm :

Önce halka göz atalım. Bu geniş kitlenin esasını köylüler teşkil etmektedir. 16. yüzyıla kadar can ve mal güvenliği içinde, barış dolu, huzur dolu bir yaşamı olan bu insanlar gerçek nedenini kavrayamadıkları olaylar dizisi sonunda perişan, fakir ve güvensiz bir duruma gelmişlerdir. Ağalar ve tefeciler onu sömürmekte, eski koruyucu devleti ise, değil ağaların tahakkümünü önlemek, bu sömürüyü katmerleştirmektedir. Köylünün devletten hiçbir menfaati yoktur; buna mukabil devamlı vergi vermekte, çoğunun hayatı savaş alanlarında geçmektedir. Hastalıklar, açlık ve kıtlıklar birbirini izlemektedir. Bu konuda şu örnek durumu iyice anlatır sanıyorum: Türkiyede bazı yerleşme merkezlerinin coğrafi bakımdan uygun olmayan yerlerde kurulu oluşu dikkati çekmiştir: Ağa, Devlet, Celali vs. her türlü grubun kendisine çeşitli yollardan zarar vermesinden bıkan köylü-

ler dağlara kaçmışlar ve sözü edilen kasabaları kurmuşlardır⁽¹⁾. Bu insanlar öylesine bezgindiler ki ilerde İsmet Paşa «sabah askere alıyoruz, akşama kaçıyorlar» diyecektir⁽²⁾. Tek kurtuluşu Allaha sığınmakta bulmuşlardır. Bu onların sonraları çok kullanılacak inançlarıdır. İçine düştükleri durumun sebebinin anlayamamakta, ancak çeşitli üst yapı kurumlarındaki Batı biçimciliğini bu işin müsebbibi sayarak ondan nefret etmektedirler. (ki bu sezgileri meselenin esasının ne olduğunu bilmemelerine rağmen, «Batı»nın sebeplerden önemli birisi olması açısından doğru sayılabilir).

İkinci olarak ağa - bey - mütagallibe katmanına bakabiliriz. Bunlar devletin zayıflamasından istifade ile toprakları ele geçiren ve 1800'lerin başlarında bunu padişaha'da resmen tasdik ettiren güçlü bir gruptur⁽³⁾. Halkı sömürmektedirler; güçlüdürler ve düzenden pek şikâyetleri yoktur. Bir diğer grup, yönetici kadrodur. Padişah, saray erkânı ve diğer yüksek memurlar... Bunların durumunu en iyi Fuat Paşa'nın şu sözleri özetlemektedir: ⁽⁴⁾ «Devletin bir yere dayanması gerektir. Bu ya aşağıdan olur ki halktır. Bizim için halka dayanmak söz konusu olamaz. Yukarıya da bir dayanak olmadığına göre, yantaraflar kalıyor ki bunlar da sefarethanelerdir». Gerçekten o devrin yöneticileri hastalığa doğru teşhis koyamayan, tabiatıyla tedavi getiremeyen pısrık ve zayıf kadrolardır. Her biri bir yabancı devletin savunucusudur. Tartışma «hangisinin koynuna girelim» tartışmasıdır. Zaten o dönemde Babı-Âli'de en çok yabancı elçilik erkânının sözü geçtiğinden bu adamların değiştirilmesi, atanması veya gözden düşürülmesi yabancı devletlerin elindedir. Üstelik içlerinde satışa büyük kâr payı sağladıkları ülkelerden bunun komisyonunu almayanlar herhalde üç-dört tanedir. Sözü geçmişken İstanbul'daki azınlık gruplarında bu komisyonculuk işini ticari açıdan çok iyi yaptıklarını belirtebiliriz. Nitekim devrenin en zengin tüccarları Ermeni, Rum veya Musevidir.

Ülkenin en ileri manifaktürleri yok olmuştur. Yabancı, ucuz ve çekici malların piyasaları doldurması en çok bu tezgâhları etkilemiştir. Bursa'da ve Ankara'da ipek ipliği dokuyan ve zama-

(1) İsmail Cem, Türkiye'nin Geri Kalmışlığının Tarihi, s. 207.

(2) a.g.e. s. 284.

(3) İ. Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, s. 255.

(4) Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni 1. Baskı s. 38.

nında sayıları 2500 civarında olan dokuma tezgâhlarının sayısı 25-30'a düşmüştür⁽⁵⁾. Bu örnekler çok sayıda çoğaltılabilir.

Devrin yapısal görünüşünün bu çok kısa özetini tamamlamak için bir de siyasal görüntüye bakalım:

Her biri sıkı gümrük himaye sistemi uygulayan Batı Avrupa ülkeleri Osmanlılara çeşitli baskılarla «laissez passer laissez faire»i dikte ettirmek istiyorlardı. Nitekim bunu 1838 ticaret anlaşması ile başlayan ve düyun-u umumiye denen mali trajediye kadar tırmanan olaylar dizisi ile başardılar. (amacı Batı kapitalizminin çıkarlarına uygun üst yapı kurumlarını Osmanlı ülkesinde inşa edebilmek olan⁽⁶⁾ 1856 Islahat Fermanını da bu bakış içinde değerlendirmek mümkündür.)

4. Bölüm :

DÖNEMİN FİKİR AKIMLARI

1850 yılından sonraki düşüncelere özellikle yer vereceğimiz bu bölümde, önce devrede oluşan fikir akımlarının göze çarpan genel niteliklerine değineceğiz.

Öncelikle şu gerçeği tesbit etmek gerekir: Yukarıdaki özetten dahi kolaylıkla kavranacağı üzere imparatorluk Gökalp'ın yaşadığı devrelerde açık bir emperyalist sömürü altındadır ve ülkeyi toparlama teşebbüsüne geçmek için bile ekonomik ve siyasal bağımsızlığın kazanılması şarttır. Esasında bu duruma düşülüşün bilimsel nedenlerini, o zaman ki dünya konjktürünü ve bunu belirleyen gerçek olayları, ülkenin sınıfsal denge ve yapısını da bilmek gerekir. Tam sıhhatli bir kurtuluş teorisi için bu da şarttır. Ama hepsinden önce baş çelişkinin emperyalizmle olduğunun, buna rağmen kurtuluşun imkânsız olduğunun ve bu nedenle altedilmesi gereğinin anlaşılması gerekir.

Bu ölçü içinde devreyi incelediğimizde ne yazık ki gördüğümüz, meselenin kavranmadığıdır. Ancak şunu kaydedebiliriz: Sezgisel olarak veya tesadüf eseri, sistemli olmayan, doğru bir temele dayanmadığı için de sonuçsuz kalan bazı yanlış olmayan teşhisler vardır. Ancak bunlar o devredeki Türk aydınının

⁽⁵⁾ İ. Cem, Türkiye'nin Geri Kalmışlığının Tarihi s. 263.

⁽⁶⁾ İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, s. 256.

bilimsel ve gerçeklerin dışında görüşler içinde olduğu olgusunu değiştirmez.

Birinci grubu kısaca «belirli bir ülkenin himayesini» isteyenler oluşturur. Bunlar arasında bir kısmının Rus, bir kısmının İngiliz, bir kısmının Alman vs. tarafı olması hepsinin aynı grupta kaydedilmesini yanlış kılmaz görüşümdedir. Bazıları kendi çıkarları gereği, bazıları da başka çıkar yol olmadığı inancıyla bu saplantılara düşmüşlerdir. Bir kısmı da bu himayenin geçici olarak kabulünü savunurlar. Ayrıca aralarında Avrupa devletlerini (kendi istedikleri hangisi ise) gerçekten dost olarak gören ve samimiyetle bizim menfaatimize çalışacaklarına inananlar vardır. Yine bu grupta mütalaa etmeyi doğru gördüğüm bir görüşe göre de zaten Avrupalıların istekleri bize de uygundur. Arada çıkar birliği vardır. Serbest dış ticaret görüşünü savunanları bu grupta sayabiliriz. Bu görüşte olanlarla ilgili olarak şu noktayı da kaydetmek gerekir. Etkinlikleri Cumhuriyet tarihi de dahil olmak üzere her devrede görülmüştür. Diğer gruplarda açıklayacağımız fikir akımlarıyla da bağlantıları vardır. Ancak ayırıcı çizgileri ülkenin tam anlamında bağımsız olarak kendi kendine yeterli olamayacağı sanısını taşımalarıdır. (Tabii ki burada bağımsızlıktan kasıt kapalı bir ekonomi değildir.)

İkinci bir akımın sınırlarını şöyle ayırdetmek mümkündür sanıyorum. Ülke yapısında çeşitli konularda reform önerenler. Bu reform tekliflerinin etkinlik dereceleri, bilimsel değerleri, uygulama alanları farklıdır. Çoğunluğu esas hastalığa teşhis koymaktan uzak, etkisiz fikirlidir. Ancak bazılarının meseleye tam olmasa bile yaklaşabildiğinden bahsolunabilir. Önemli örneklerini şöylece sayabiliriz: İdari yapının değiştirilmesini ve hukuk çerçevesinin gözden geçirilmesini kurtuluş için en önemli adım sayanlar vardır. Anayasal değişiklik özelemleri, meşrutî idareye ve parlamentaryer yönetime geçiş istekleri, bazı kanun esaslarının islahı önerileri gibi. Tabiidir ki esasında hukuk ve idare yapısı, esas oluşturulan sosyo-ekonomik temel görünüştür. Bu gerçek gözönünde tutulduğunda söz konusu fikir akımlarının köklü ve tutarlı değişimleri getirmek istedikleri düşünülebilir. Bu bakıma konunun biraz daha açıklığa kavuşturulması gerekir. Bu fikir akımlarını önerenlerin oldukça büyük bir kısmının istedikleri atılımlar yukarıda anlatılan çerçeveye uygun düşen değişimler değildir. Örnek olarak verebileceğimiz hâdiseler vardır:

Birinci ve İkinci Meşrutiyet'in ilânı (yeri gelmişken bu fikirlerin bir bölüğünün uygulama alanına konabilmiş olduğunu belirtelim). Hürriyetçi akımlar, (burada hürriyet kelimesi bilim termiolojisindeki anlamından uzaktır, öyle kullanıldığı için aynen alıyorum), bazı kültürel değişimlere yönelik akımlar.

Burada «millici akımlar» başlığı altında bir üçüncü grup ayırmayı düşündüm. Gerekçesi şudur: Özünde yukarıdaki görüşlerin tümü için aşağıdaki ortak özelliği getirmek mübalâğa olmaz sanıyorum: O akımlarda temel sorun Osmanlı devletini kurtarmaktır. Bu mercekten düşünceler geliştirilmektedir. Halbuki üçüncü bir ayırım olarak tartıştığım grupta hedef başkadır. Onlar bir adım daha atılarak Osmanlı devletini diriltmenin hayalden ibaret boş bir kalıp olduğunu, gereksiz olduğunu, mevcut şartlarda dâvanın Türklüğü kurtarmak olduğunu savunmuşlardır. Yukarıdakilerle ortak noktaları olabilir, ama son tahlilde açıklanan fark gözönüne alınarak, ayrı bir düşünce olarak yorumlanmaları doğru olur sanıyorum. Bir de şu noktayı belirlemek gerekir: «Millici» niteliğinin eklenmesi yanlışlığa yol açabilir. Kelimeyi geniş kapsamlı olarak kullanıyorum. Şöyle bir kıyaslama daha bir açıklık getirebilir: «Milli kurtuluş» çular bu gruba ithal edilebilir, bir alt başlık olarak. Ama bu bölükteki diğer görüşler «millî kurtuluş»cu akıma dahil değildir.

Önemli fikirleri şunlardır: Her ulusta bir «milliyet» kavramı uyandırdığının ve mevcut ekonomi modelinin duvarları içinde çok uluslu bir devleti sürdürmenin olanaksız ve yanlış olduğunun farkındadırlar. İlk defa olarak «Türkçülük» gündemde ön plana alınmaktadır. Bu vargı, çeşitli veçheleriyle işlenmekte ve geliştirilmektedir. Ziya Gökalp bu fikir akımının köşe taşlarından biridir. (İttihat ve Terakki Osmanlıcıdır. Gökalp'in de fiilen başlangıçta bu grupla çalışması yukardaki sınıflamadaki yeri bakımından çelişkili görünebilir. Ancak bu fikir yanlıştır. Ziya Gökalp'in bir devre için bu cemiyetle çalışması özel şartların sonucudur sanıyorum. Bu konuya VI. bölümde daha kapsamlı olarak değineceğim.) Kültür planında «Türkçülük» felsefesine denk düşen çabalara girişilmesini savunmaktadırlar. Devrenin fikir akımları içinde en lâyük, en halkçı, en toplumcu olanlar bu grubun dahilindedir. Ekonomik planda da nisbî olarak daha rasyonel ve gerçekçi sayılabilecek bir tutum içinde olduklarını belirtmek mümkündür.

5. Bölüm :

ZİYA GÖKALP'İN YAŞANTISI

Bu bölümde Gökalp'in hayatını kronolojik bir olaylar serisi şeklinde değil de, duygu ve düşünce sistemini oluşturan hâdiseleri gözönüne alarak kısaca yazmak doğru olur sanıyorum. 23 Mart 1876'da Diyarbakır'da doğduğunu gözönüne alırsak, imparatorluğun çöküş ivmesinin gittikçe arttığı bir dönemde çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiğini farkedebiliriz. Ailesinin ve özellikle babasının ona bir engel değil, hatta yol gösterici olduğunu belirtmek gerekir. Öyle bir dönemde bu tip bir aile ilişkisi herhalde iyi bir şanstı. Babasının özellikle iki noktada ona etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi kitaba eğilimini, bir ihtiyaç haline dönüştürmekteki rolü, ikincisi de yurtseverlik duygusunu aşılmasıdır. Ailesinin Gökalp'in oluşumu üzerindeki etkisini kısaca açıklarken amcasından bahsetmek yerinde olur. Arapça ve Farsçayı ondan öğrenmiş, amcasından yol gösterici ve teşvik edici olarak yararlanmıştı⁽⁷⁾. Yine gençlik yıllarında Gökalp'a etkisi olanlardan biri de biyoloji öğretmeni doktor Yorgidir⁽⁸⁾. Gökalp'a özel bir ilgi gösterdiği ve onu müsbet bilimlerle uğraşmaya teşvik ettiği söylenir.

İstanbul'daki öğrencilik yıllarında bir müddet Taşkışla'da hapis yatmıştır. Burada tanıştığı tutuklulardan Naim Bey'den Pirim diye söz eder⁽⁹⁾. Bu kişiden, anlayabildiğim kadarıyla, bir takım biçimsel yönetici ve yönetim şekillerinin sonuçsuz kalacağı hususunda ilk bilgileri edinmiştir. Kısacası Naim Bey'in Gökalp'in kafasında yeni ufuklar açtığı söylenebilir. İttihat ve Terakki Cemiyetine üye olmuştu. Daha önce değinerek geçtiğim bir noktayı burada kısaca açıklamak yerinde olur. Ziya Gökalp'in, İttihatçıların yönetime geçtikleri dönemdeki programlarını bile tüm olarak kabul etmesi şeklinde bir olgu yoktur. Sadece belirli asgari müştereklerde birleşilmiş olunabilir, ki İttihatçıların program ve felsefeleri ile Gökalp'in fikirleri kıyaslanırsa müşterek çaba gösterebilecekleri önemli noktaların bulunduğunu görürüz.

Ziya Gökalp İttihatçılarla çalıştığı sürede bu cemiyette önemli görevler almıştır. Bu görevlerde bulunduğu kısımlarda

(7) Ali Nüzhet Göksel, Ziya Gökalp, s. 4.

(8) Hasan Tuncay, Ziya Gökalp, s. 18.

İttihat ve Terakki iktidardaydı. O bakımdan Gökalp bazı düşüncelerini uygulama imkânı bulmuş, ilaveten okuma ve çalışmalarını daha rahat ve geniş olanaklarla yürütmüştür. Sonradan İttihat ve Terakki kapatılınca Maltaya sürüldü. 2,5 yıllık sürgün hayatından sonra geri döndü. Cumhuriyet hükümetinin verdiği bazı görevlerde bulundu. 1924'te öldü.

6. Bölüm :

GÖKALP'IN DÜŞÜNCE ve DUYGU SİSTEMİ

Bu kısımda eleştirileri sonraki bölümlere bırakarak Gökalp'ın fikir dünyasını belirlemeye çalışacağız. Konu ile ilgisinin çok az oluşu ve uzun olacağını gözönünde tutarak kişisel ilişkilere değin görüşlerini atlayacağım. Siyasal ve toplumsal konulardaki fikirlerini özetlemeye çaba sarfedeceğim. Bu hususlardaki fikirlerinin temel dayanak noktaları Durkheim sosyolojisinden kaynaklanır. Teorisi odur. Pratik uygulama alanı olarak haliyle Türk toplumunu almış ve ikisini bağdaştırmaya çalışmıştır. Ona göre ulaşılması hedef alınan uygarlık batı uygarlığıdır. Ancak uygarlık anlayışı farklıdır. Uygarlığı (medeniyet kelimesini kullanır) batı ülkelerinin teknolojisini ve bilimini ithal etmek anlamında kullanır. Diğer kurumsal faktörlerin gelmesi dejenerasyondur, toplumun çökmesini sonuçlandırır. O halde kültür planında (hars kelimesini kullanır) Türk halkının bu konulardaki dünyasının canlandırılması ve topluma egemen kılınması esastır. Halk derken yabancı kökenli olan ve bize mal olduğu iddia edilen olguları soyutlar. Örneğin Arap, Fars, Batı Avrupa kültürlerinin ülkede yaşama imkânı bulduğu üst yapı kurumlarının değiştirilmesini önerir. Dilde, müzikte vs. yapılarıdaki türkleşme önerileri bu fikrin ürünleridir. Batı Avrupa, Amerika ve Japonya'nın gelişmesini, kültürlerini muhafaza edip bozmadan, milliyetçilik anlayışı içinde bilimi uygulamalarında görür. Bu medeniyet-kültür ikliminin pratik uygulamasındaki önerisi şudur: Çağdaş bilim ve teknolojiyi bilen aydınların bunu halka götürmelerini, halktan da kültürü almalarını savunur. Medeniyetin yani çağdaş bilim ve teknolojinin topluma mal edilmesinde devlete önemli görevler düştüğünü söylemektedir.

(9) Ali Nüzhet Göksel. Ziya Gökalp, s. 63.

Din konusundaki görüşleri şu şekildedir: çağdaş koşulların gereklerine uygun olarak dine yenileme yapılmasını öneriyor; yanısıra din kitaplarının, hutbe ve vaizlerin türkçe olmasının gerekliliğini savunuyor⁽¹⁰⁾. Herhalde dine inanmaktadır.

Coğrafi yapısında Türk ırkından gelenlerin önemli bir çoğunluk teşkil ettiği bölgeleri kapsayan büyük bir Türk ülkesi düşünmektedir. İlk aşama olarak önerisi bu bölüm genişçe bir parçasını oluşturan Harzem, İran ve Azerbaycan'la Türkiye'de tek bir kültürün hâkim kılınmasıdır. Çünkü siyasal birliğe ulaşmada kültür birliğini ön şart olarak görmektedir. Bunu daha önce gözlemlemiştik. Bu ön şartı uluslaşma içinde geçerli kabul etmektedir. Yani kültür birliği, uluslaşma ve siyasal bütünlük sıra ile gelişen halkalar olmaktadır.

İmparatorluk devrinde yönetenlerin (idari mekanizma olarak) bir sınıf olduklarını kabul etmektedir⁽¹¹⁾.

Kültür yapısı sağlam ve güçlü bir ulusun, teknolojik açıdan gelişmiş bir ulusu mağlup edeceğini bir kural olarak kabullenmektedir.

Bir kitabında şark medeniyetinin terakkiye mâni, garp medeniyetinin tealiye saik olduğunu yazıyor⁽¹²⁾. Eleştiri kısmında bu görüşü daha boyutlu olarak ele almayı uygun buldum. Ancak son tahlilde bugün bile büyük tartışma konusu olan ve o devre için öne sürülmesi çok ilginç olan bu fikrini belirtmek şarttır.

Millî iktisat görüşünde Friederich Listin ekolünü uygulamayı kabul etmektedir. Yine burada «millî iktisadiyatın ilmi millî mefkûreden sonra doğar» demektedir.

Türklerin Osmanlı camiasının jandarmalığını ve askerliğini yapmaktan iktisadi açıdan yükselemediğini, bu camianın oluşturduğu feodalizm içinde reaya halini aldığını öne sürer.

İdari uygulamada parlamenter bir sistemin ancak gerçek bir milletin varlığını yansıtacağı fikrindedir.

Amerika'nın ne Ermenistan'da ve ne de Türkiye'de manda kabulüne yanaşmamasının nedeni olarak buralarda millî vicdanın şiddetini A.B.D.'nin görmesini gösterir. Bu fikrini hem si-

(10) Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, s. 159.

(11) Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, s. 36.

(12) a.g.e. s. 57.

yasal bilincine ve düşünce tarzına örnek olsun diye, hem de geçmiş tarihimizde çok önemli olan bir olay karşısındaki görüşünü belirtmek için aldım.

7. Bölüm :

ZİYA GÖKALP ve ÇAĞDAŞLAŞMA

Önce Gökalp'in kullandığı «muasırlaşma» kelimesine değinmek yararlı olur. O dönem Türkiye'sinde çağdaşlaşma karşılığı olarak asrileşme kullanılmış. Berkes bu kelimenin bazı çevrelerde alerji yarattığını, bunu bilen Gökalp'in sözlükten arapça başka bir kelime çıkardığını yazıyor ⁽¹³⁾. Bu kelime «muasırlaşmak»tır.

Gökalp çağdaşlaşma ile batılılaşmayı özdeş olarak alır. İkisi de Batı Avrupalının teknoloji ve bilim anlayışını ithal etmekten ibarettir. Bu bakımdan dar anlamda Gökalp'in çağdaşlaşma anlayışının ne olduğunun anlaşılması kolaydır. Bu anlayış somuta indirgenğinde muasır hedefler bellidir: Sanayi kesimine yönelme, zengin sınıfı yaratma, sanayi kompozisyonunda ağır sanayii esas alma, Batı tekniklerini bu alanlarda uygulama. Bu sonucusu makinalaşmayı içerir. Bu ara hedeflerin sağlanması da devlete ağırlık tanınması, (ama bu ağırlık tanıma özce anlam taşımaz. Kapitalizmi yaratma adına devletten söz edilmektedir.) Önceden söz edildiği gibi Frederich List'ten esinlenen bir anlayışla koruyucu gümrük politikası gibi yöntemlerle olacaktır. O halde Gökalp'in yine dar anlamıyla hedefi gördüğünü söylemek mümkündür. Çünkü o zamanın Türkiye'sinde çağdaş hedef bilimsel olarak burjuva demokratik devrimiydi. Yukardaki kısa açıklama da bize bu amacın gerçekleşmesinde ön koşul olan değişimlerin Gökalp tarafından önerildiğini göstermektedir. (Burjuva demokratik devrimini atlayarak başka ve daha ileri bir toplum yapısına geçilebilir miydi? Doğu ülkelerinin toplum yapılarının evrim şeması ne yöndedir? Toplumun iç ve dış dinamikleri klasik şemaya uygun mudur? Bu gibi soruların cevapları tartışmalıdır ve henüz tam bir görüş birliğine varılamamıştır. Ben bu toplumların işçi sınıfının nitel ve nicel belli bir

(13) Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 16.

birikim seviyesi olmadan daha ileri aşamaya geçmesinin imkânsız olduğu kanısındayım. Bir adım geri gidersek başka bir tartışmaya tanık olmaktadır. Acaba burjuva demokratik devrimi mümkün müydü? Yine o şartlarda bunun da imkânsız olduğu kanısındayım. (Çağdaş yaşama düzeyi seviyesinde sıhhatli bir burjuvaziden söz ediliyor). Ayrıca bunlar ayrı tartışma konularıdır. Netice olarak o devirlerin Türkiye'sinde bilim açısından çağdaşlaşma hedefinin burjuva demokratik devrimi olduğu varlığını ölçü olarak alıyorum. Diğerlerini de saklı tutarak).

Çağdaşlaşmanın ikinci bir yönü de batının bilim ve teknolojiye sahip olmaktır. Gökalp bu bilim ve teknoloji kavrayabilmek için onun gelişme aşamalarını da bilmek gerektiğini söyler. Bu görüşle topluma bakarak genel olarak kültür planındaki birtakım ikiliklere karşı çıkmıştır. Bu ikiliklerin kaldırılması gereğinden söz etmiş, batı tipi kuruluşların bilim ve teknik alanında esas alınmasını önermiştir. Bu konuda bir kısmını uygulama fırsatını da bulduğu pratik teklifleri şunlardır: Adalet, hukuk, eğitim, terbiye (maddî planda), din yapısı, üniversite gibi kurumlarda Batı Avrupa tipi bir mekanizmanın geliştirilmesini istemektedir. İttihat ve Terakkinin iktidar devresinde üniversitede bu görüşlerini uygulama alanı bulmuştur. Üniversitede sosyoloji, tarih vb. çeşitli bölümler kurdu muştur. Din konusunda ilerici bir atılıma öncülük etmiştir. Din işlerinin yönetiminin ayrı bir idari organa verilmesini ve ayrılmasını sağlamıştır. «Diyânet» kelimesini ortaya atan ve diyânet işleri başkanlığını kurduran Gökalp'tir. (14) Yargı organlarının örgütleniş biçimlerinin daha bilimsel bir şekilde dönüştürülmesine de katkıları olmuştur.

Ancak çağdaşlaşma ile ilgili önemli bir sorun vardır. Bu sorun Ziya Gökalp'ın düşünce sistemine şu soru ile yansıtılabilir, Türkleşmek ve İslâmlaşmak ile çağdaşlaşmak nasıl bağdaştırılacaktır? Başka deyimle üçünü ayıran sınırlar, ölçüler nelerdir? Gökalp bu konuda ölçü olarak maddiyat-maneviyat kavramlarını almaktadır. Örnek olarak terbiye sisteminde batı uygulamaları teknik olarak ve yaklaşım yöntemi olarak alınacaktır. Ancak manevi terbiye sahasında Türk kültürü ve İslâm dini esas olacaktır. Berkes (15) bu konuda Gökalp'ın Atatürk'e ters

(14) Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 404-405.

(15) Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 467-68.

düştüğünü söyler. Söz gelimi şapka, kıyafet gibi devrimlere Gökalp'in ilgisiz kaldığından söz etmektedir. Kişisel kanıma göre bu konuda sorunun altında yatan temel anlayış farkı Gökalp'in kültür-medeniyet ikilemini çözümlemedeki görüşüdür. Yani aydınının bilim ve teknik bilgisini halka taşıması, halktaki kültür potansiyelini öğrenerek işlemesi ve hâkim kılması. Bu teorik çıkarım, somutla gerçekleşmemektedir, meseleyi tam kuşatmamaktadır. Yine de neticede Ziya Gökalp'in kendi dönemindeki düşüncelere oranla Türkiye'nin çağdaşlaşmasının belirleyici noktalarını görmüş olduğunu söylemek mümkündür.

3. Bölüm :

GÖKALP'İN DÜŞÜNCE SİSTEMİNİN ELEŞTİRİSİ

Bu eleştiride özellikle çağdaşlaşma konusundaki görüşleri esas almaya çalışılacaktır.

Birinci olarak Gökalp'in neden sosyalist olmadığı sorusuna karşılık arıyorum. Ancak bu karşılığın aranması geçmeden önce bir evvelki cümlemin ortaya çıkardığı üç soruyu açıklığa kavuşturmak yararlı olur. Öncelikle Gökalp'in sosyalizmle ilişkisine niçin yer verdiğimdir. Bunun nedeni açıktır: Şöyle ki 1840 yıllarından sonra yaşamış olan her fikir adamının bu dünya görüşüyle ilişkisinin açıklanması şarttır. Bu olgunun altında yatan temel neden ise her düşünce akımının sosyalizmle hesaplaşmaya mecbur oluşudur. İkinci soru şudur: Meseleyi Ziya Gökalp'in neden sosyalist olmadığını tartışmak şeklinde ortaya koydum. Burada bir atlama yapılmış gibi gözüküyor. Sebebi şudur: Gökalp'in sosyalist olmadığı kesinlikle açıktır. O'nun eserlerine biraz göz atan, O'nun dünyasına biraz giren bir kimse rahatlıkla bu noktayı kavrayabilir. O bakımdan böyle bir tartışma yersizdir. Üçüncü ve son olarak bu konuyu Gökalp'in eleştirisine başlangıç olarak almam açıklanmalıdır. Bunun sebebi de şudur: Gökalp'in çeşitli tahlillerinin eleştirisinde bu konudaki bazı varlıkların temel nedenler olarak ortaya çıktığı kanısındayım.

Başlıca eserlerinden birinde tarihi maddeciliğe ilişkin tahlillerini yazmıştır. Burada adı geçen yöntemi incelerken «her şeyin sebebinin ekonomik olduğu» şeklindeki görüşü eleştirmiştir. Bu eleştirisinde böyle bir kalıbın yanlış olduğunu, ekonomik

etkenlerin önemini kabullenmekle birlikte her olaya neden teşkil etmediğini yazmıştır.

Örnek olarak da Türkçülük akımının doğuşunun ekonomik sebepleri olmadığını ileri sürmüştür. Açıkça gözükmektedir ki yanlış anlama, başka bir deyimle söyleneni kavrayamama şeklinde bir olgu vardır. Gökalp'in bahsettiği kanun esasında şudur: Alt yapı üst yapıyı belirler; ama bir kez bu oluşunca ikisi arasında karşılıklı etkilenmeler meydana gelir. Böyle bir kuralı uygularken çok hassas olmak ve durumu iyi kavramak gerekir. Ziya Gökalp'in, kanunun bahsettiği ikinci süreci hiç hesaba katmadığını sanıyorum. Verdiği örneğe gelince: Türkçülük akımının yukardaki sosyal kanunla ilişkisi nedir sorusunun cevabını marksizm şöyle koyar: Osmanlı toplumunun geçirmekte olduğu bir sarsıntı vardır. Burada uzun dönemi kapsayan bir geçiş süreci, bir değişim süreci söz konusudur. Yani alt yapı farklılaşmaktadır. Türkçülük akımı bu olayın dolaylı sonuçlarından birisidir. Örneğin Osmanlı toplumu böyle bir sarsıntı geçirmeyip, dengesini sürdürseydi acaba böyle bir akım doğar mıydı? Esas önemli olan Gökalp'in buradaki akıl yürütmesidir. Mantık yanlıştır.

Ziya Gökalp'in bazı terimleri de yanlış kullandığını sanıyorum. Türkçülüğün Esasları ile Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak adlı eserlerinde emperyalizm ve sınıf kelimelerini özce farklı yorumlamıştır. İ.Ü. İkt. Fakültesi 1973 Yılı doktora seminerinde Sarıbay, Gökalp'in Durkheim'in görüşlerini gerçek sosyalizm olarak kabullendiğini söylemiştir. Bu da Gökalp'in bu dünya görüşünü gerçek temellere oturtamadığını göstermektedir.

Bilindiği gibi bilimsel sosyalizm Marx ve Engels'ten sonra birçok bilim adamları tarafından geliştirilmiştir. Ziya Gökalp'in yaşadığı devreyi gözönüne alırsak bu gelişimlerin bir kısmını göremediği ortaya çıkar.

Ayrıca bu konuyu ne ölçüde incelemek fırsatını bulduğu, hangi kaynaklardan okuduğu ayrı bir araştırma konusudur. Sosyalizmi eksik veya yanlış öğrenmiş olabilir. Ancak netice şudur: Gökalp Marksçı anlayışı reddetmiş ve esas önemlisi, bu akımın geliştirdiği bazı tahlil aletlerini kullanmamıştır. Halbuki bugün marksist olan veya olmayan önemli sayıda bilim çevrelerinin kabullendiği odur ki marksçı terminolojinin geliştirdiği bazı kav-

ramlar veya keşfettiği kanunlar gözönüne alınmadıkça sıhhatli toplumsal analizler yapmak güçtür. Ben Gökalp'ın bazı yorumlarının gerçeklere ters düşüşünün önemli bir nedenini bu noktada buluyorum. Buna çeşitli örnekler verilebilir. a) Emperyalist paylaşım ve gelişme mücadelesinde İngiltere'nin diğer Batı Avrupa ülkelerine, Rusya'ya, Japonya'ya görece daha ilerde bulunuşunu bu ülkedeki parlamentarist geleneğe, milliyetçilik bilincine bağlamaktadır. Halbuki bu olayın altında yatan sermayenin eşitsiz gelişme kanunu ve buna bağlı olarak İngiltere'ye özgü bazı özel tarihsel şartlardır. b) Lisan sorununa verdiği önem de, yaklaşımı hakkında bir ipucudur. Belki pratikte lisan konusunu bir araç olarak kullanmak istemiştir. Ancak bazı teorik tahlillerinde lisan sorununu başka sosyal kanunlara bağlı önemli bir takım değişimlere neden olarak göstermiştir. c) 12 Mayıs 1924 tarihinde Cumhuriyet Gazetesine yazdığı bir yazıda şu pasaj vardır. «Türkler'de ise, aşiret ve feodalizm teşkilatları kalmadığı ve her Türk köyü Avrupa köyleri gibi bir komün mahiyetinde bulunduğu için, umum millete şamil gayet kuvvetli bir maşeri vicdan vardır». Şayet bu satırların yazılışında siyasal bir hesap yoksa oldukça önemlidir. Bir gözlem hatasının bu yorumu açmış olabileceğini sanmıyorum. Diyarbakır'da yaşayan, Kürt toplulukları üzerinde ülkemizde ilk defa sayılabilecek bilimsel araştırmayı yapan bir fikir adamının bu konuda gereken verileri bildiği şüphesizdir. Bence hata yine teorik yaklaşımın yanlışlığındadır. Bir defa o dönemin Türkiye'sinde aşiret hayatı ve feodal ilişkiler vardı, hâlâ da vardır. Komün tabirini bildiğimiz anlamda kullanmışsa Türkiye'de ve Avrupa'da komünal köy topluluğu yoktur. Ayrıca pasajın tümüne bakarsak Türkiye'de sınıfsal farklılaşmanın çok zayıf olduğu havası vardır. Bu da yanlıştır. (Ancak şuna dikkat etmelidir: Birçok düşünürümüz sınıf kavramından habersiz iken, Gökalp hiç olmazsa bu kavramın bazı işlevlerini sezgisel olarak yakalayabilmiştir. d) Uzun vadeli perspektifler içinde ilerisi için çıkarımlar yaparken Oğuzistan adını verdiği bölgelerde bir Türk ülkesi kurulabileceğini ihtimal dahilinde görmektedir. Kanıma göre ilk çeyreğinde kendisinin de yaşamış olduğu 20. yüzyılın belirleyici çelişkilerini saptayabilmiş olsaydı daha sıhhatli öngörüler ortaya koyabilirdi.

e) Türkçülüğün Esasları adlı kitabında «millî iktisadiyatın ilmi her yerde milli mefküreden sonra doğar» demektedir. Bu gerçekte tam tersine oluşan bir olaydır. f) Avrupa beynelmileli-

yetinin Japonları ve Yahudileri kabullenmesi, ehlihalip taassubundan dolayı İslâmları kabul etmemesinden bahsetmektedir. Olayın altında yatan dinsel nedenler değildir. Esas olan Japonya'nın atılımı gerçekleştirerek emperyalizm safına geçmesi, İslâm ülkelerinin sömürgeleşmekten kurtulamamasıdır. Avrupa beynelmileliyetinin kabul etmesi veya etmemesi şeklinde bir olgu yoktur.

Bu örnekler çoğaltılabilir. Ancak bu kadarı yeterlidir, sanıyorum. Maksadım toplumların evrimini belirleyen sosyal kanunları ve yönlendirici evrensel etkenleri hesaba katmadığı için, yöntemini kavrayamadığı için tahlillerinde yanlışlar olduğunu göstermektir. Ayrıca Gökalp'ın devrindeki düşünörlere oranla bilime olan inancı ve saygısı, görece daha sağlam ve gerçekçi tahliller yapabilmesi, hatta sezgisel olarak veya el yordamıyla bazı doğruları yakalayabilmesi, iyi niyetli bir yurtsever oluşu onun sayılması gerekli yönleridir. İlâveten, çağdaşlaşmanın ikincil gerekleri olan kadın-erkek eşitliği v.b. gibi konularda doğru tutumu, O'nu kendi devri için ilerici olarak niteliyebilmemizi destekler.